

# God in het denken van Whitehead: een eigenzinnig concept

## WHITEHEAD - EEN ONEIGENTIJDS FILOSOOF

Alfred North Whitehead (1861-1947) is een filosoof die op een aantal fronten niet past bij de geest van zijn tijd. Zo komt hij ondanks zijn scholing in de natuurwetenschap tot het ontwikkelen van een metafysica - correcter: dankzij zijn engagement met de natuurwetenschap. En al helemaal uit fase met de tijdgeest is het dat hij als twintigste-eeuwse natuurwetenschapper noodzakelijk vindt 'God' in die metafysica op te nemen. Overigens betreft dit niet de God die primair zou thuis zijn in de religie en al helemaal niet de God zoals de klassieke theologie deze bekleedt

met attributen als almacht, maar een God die het primair mogelijk maakt om de seculiere ervaringen te kunnen interpreteren. Hij spreekt in dit verband van 'secularization of the concept of Gods functions in the world', wat wil zeggen dat hij 'God' niet primair in de context van de religieuze ervaring, doch primair in een buiten-religieuze context wil beschouwen (PR 207).

Voor ons belangrijke vragen zijn: waarom wil Whitehead tot een ánder Godsbeeld komen dan het traditionele? en prangender: waarom wil hij als filosoof en natuurwetenschapper überhaupt nog tot een Godsbeeld komen? De redenen daarvoor zijn gelegen in zijn proces- of organismevisie op wat 'werkelijk zijnd' mag heten.

Tegen de achtergrond van een beknopte uiteenzetting van die metafysica zal Whiteheads denken over God stapsgewijs ontvouwd worden, met daarbij veel aandacht voor de redenen voor dit Godsconcept en de betekenis ervan binnen zijn filosofie.

## WAAROM EEN ANDER GODSBEELD?

"Vandaag de dag staat er maar één religieuze leerstelling ter discussie, namelijk: Wat bedoel je met 'God'? En in dit opzicht is de dag van vandaag net hetzelfde als de eraan voorgaande dagen", aldus Alfred North Whitehead in 1926 (RM 66). Whitehead is gewaardeerd en omstre-

den vanwege zijn nogal nieuwe antwoord op die vraag wat met 'God' bedoeld wordt. Waarom wil hij eigenlijk tot een nieuw antwoord komen op die vraag?

Dat is allereerst, omdat hij fundamenteel bezwaren heeft tegen het beeld van de almachtige God. Het in de wereld overal aanwezige kwaad maakt zo'n Godsbeeld voor hem onaanvaardbaar (AI 169). Jarenlang was hij agnost vanwege de door alle kerken beleden almacht van God. Hij kon pas over God schrijven, toen hij een mogelijkheid zag God niet als onnipotent te hoeven zien. En dát hij die mogelijkheid zag, hangt ten diepste samen met de metafysica die hij ontwikkelt. We zullen dat zien.

Hij wil ook tot een nieuw denken over God komen, omdat hij een diepe afkeer heeft van de God van het repressieve moralisme: de God van het opgestoken vingertje en de verboden, die alles wil houden bij het oude, in plaats van te stimuleren tot vernieuwing.

En last but not least zoekt hij een nieuw antwoord op de vraag wat met 'God' bedoeld wordt, omdat het antwoord van de filosofie op die vraag hem niet bevalt. Hij wil God niet zien als een 'ultiem filosofisch principe' (bijvoorbeeld als het Zijn zelf, of als Onbewogen Beweging). Zo'n principe zegt hij, kan namelijk niet leiden tot een onderscheid tussen goed en kwaad, en dan is het de benaming 'God' onwaardig.

Naast deze afgewezen beelden van God als heerser, als moralist en als onbewogen beweging, is er, zo zegt Whitehead, in de Galilese oorsprong van het Christendom een ándere suggestie te vinden. Een suggestie die aandacht geeft aan de broze, langzaam en liefdevol opererende elementen in de wereld, en die gericht is op de huidige aanwezigheid van een koninkrijk niet van deze wereld. Bij die suggestie zoekt Whitehead aansluiting: "Liefde heerst niet, noch is zij onbewogen; en ze is een beetje vergeetachtig wat betreft moraal." (PR 343).



Whitehead

## WHITEHEADS METAFYSICA

Naast de vraag waarom Whitehead tot een ánder Godsbeeld wil komen, moet de vraag gesteld worden waarom hij überhaupt (nog) tot een Godsconcept wil komen binnen zijn filosofie.

Om die vraag te kunnen beantwoorden en te laten zien welke rol God speelt in zijn filosofie, is het nodig eerst iets meer te zeggen over die filosofie, zoals Whitehead die naar buiten heeft gebracht in zijn filosofisch hoofdwerk *Process and Reality: An Essay in Cosmology* (1929).

Whitehead wil een systeem van algemene ideeën ontwikkelen waarmee idealiter alle ervaringen (esthetische, morele en religieuze als ook natuurwetenschappelijke) geïnterpreteerd kunnen worden (PR xii, 3). Die zoektocht noemt hij 'speculatieve filosofie' of ook 'metafysica'. Kenmerkend voor Whitehead is zijn fallibalistische opvatting van metafysica die hij deelt met de klassieke Amerikaanse pragmatisten: "Metaphysical categories are not dogmatic statements of the obvious; they are tentative formulations of the ultimate generalities" (PR 8). Dat hij tot een nieuwe - in deze zin te begrijpen - metafysica wil komen, komt voort uit onvrede met het gangbare 'mechanicistische' wereldbeeld. Hierin wordt - in de lijn van Newtons mechanica - de fysische werkelijkheid gezien als bestaande uit 'brokjes materie' bewegend in een overigens lege ruimte. In zichzelf is deze materie zinloos, waardeloos en doelloos: ze doet wat ze doet overeenkomstig uitwendig opgelegde wetmatigheden (SMW 17). Dit wereldbeeld, dat Whitehead aanduidt als 'natuurwetenschappelijk materialisme', heeft de wetenschap enorm vooruit geholpen - Whitehead onderstreept dat vele malen -, maar het voldoet niet meer aan de modernere wetenschappelijke inzichten zoals die van de (sub)atomaire energetische trillingen of het fysisch veldconcept, of die van biologische celtheorie en de evolutietheorie. En al helemaal voldoet het niet als filosofische wereldbeeld, omdat heel het waarde-aspect van de natuur erin genegeerd wordt, en het geen mogelijkheden biedt vrijheid en doelgerichtheid te denken. Ondanks deze wetenschappelijke en filosofische tekortkomingen, en ondanks alle intussen gepropageerde nieuwe filosofische inzichten, is het echter nog steeds het impliciete wereldbeeld. Daar helpt niets tegen, geen nieuwe epistemologie,

geen nieuwe godsdienstfilosofie. Enkel een even wetenschappelijke doch ándere set van ideeën omtrent de natuur en de relatie van de natuur tot de menselijke ervaring kan eventueel het materialisme ontkrachten, zo vat de biograaf Victor Lowe Whiteheads motief samen<sup>1</sup>.

Tegenover de dominante mechanistische visie volgens welke de bouwstenen van de werkelijkheid 'dingen' zijn ('dingen' of 'substanties' die primair statisch en los van elkaar zijn), ontwikkelt Whitehead de zienswijze dat de werkelijkheid fundamenteel bestaat uit gebeurtenissen, uit processen. In Whiteheads metafysica speelt zo het procesmatige, het gebeurteniskarakter, een cruciale rol. Alles wat 'werkelijk is', is een 'worden' (of een geworden zijn). Ieder 'werkelijk zijnde' ('actual entity') is volgens Whitehead een elementair gebeuren. Onze macroscopische dingen en gebeurtenissen zijn niet zonder meer actuele entiteiten, maar verknoppingen ('nexs') van zulke elementaire gebeurtenissen. Om echter van die elementaire gebeurtenissen, die actuele entiteiten, iets meer duidelijk te maken, gebruik ik desondanks soms een beeld uit de macro-wereld. Het handigst is het om bij 'gebeuren' niet te denken aan zoiets als het gestolen worden van een fiets, ook níet aan iets als een plenzende regenbui, maar aan een organisme, een plant bijvoorbeeld. Whitehead sprak dan ook zelf niet van 'procesfilosofie' maar van 'organismefilosofie'. Organismen kunnen alleen maar bestaan doordat zij (elementen van) andere organismen in zich opnemen. Organismen worden niet zozeer gemaakt, maar maken zichzelf (uit dat externe materiaal). 'Normaal', volgens de gangbare voorstelling, zien we een effect als het passieve resultaat van een veroorzaking. Hier echter wordt het organisme gezien als iets dat zichzelf maakt uit zijn oorzaken (dus als effect en actief tegelijk). Maar, al praten we hier van 'zichzelf maken', dan is dat niet lós gedacht van die oorzaken of materialen. Integendeel. Een boom kan niet zonder water, zonder zonlicht, zonder voedingsstoffen in de bodem. Uit die gegevens vormt die boom zich. 'Gegeven' impliceert dat het vreemde eigen wordt gemaakt, het externe wordt intern, zoals dat ook bij waarneming het geval is. Zo'n toe-eigening noemt Whitehead met een neologisme 'prehensie' en ook wel 'gevoelen' (let wel: zónder connotatie van bewustzijn). De organisme-visie impliceert, dat 'veroorzaking' en (de meest

basale vorm van) 'prehensie' twee benamingen zijn voor eenzelfde proces. Anders gezegd, de uitspraak 'A is (mede)oorzaak van B' is equivalent met 'B prehendert A' (PR 236). De samengroeiing van deze 'toe-eigeningen' of 'prehensies' tot een complexe eenheid is de zichzelf scheppende gebeurtenis. Daarmee is een gebeurtenis niet een los ding maar wezenlijk, innerlijk gerelateerd met de eraan voorafgaande gebeurtenissen, en zélf weer een element in de gebeurtenissen die erop volgen. Deze relationaliteit, gekoppeld aan het gebeurteniskarakter, is voor Whitehead fundamenteel kenmerkend voor het 'werkelijk zijnde'.

Naast de actuele entiteiten (met prehendensies als bindingselementen en nexs als clusterings van actuele entiteiten) rekent Whitehead in zijn categoriaal schema ook de zgn. 'eeuwige objecten' ('eternal objects') tot de zijnden. Deze eeuwige objecten zijn de niet aan tijd of werkelijkheid gebonden bepaaldheidsvormen of mogelijkheden voor bepaling (PR 22). Ze zijn min of meer te vergelijken met Plato's ideeën (PR 46), maar waren Plato's ideeën de zijnden bij uitstek (de 'ousiai'), zo niet Whiteheads eeuwige objecten, want deze 'zijn' wel, doch slechts als bepaaldheden van of bepalingmogelijkheden voor actuele entiteiten. Waar we hier boven spraken over prehendensies als toe-eigeningen kan nu gezegd worden, dat een worden-de gebeurtenis zich niet alleen vormt uit de toe-eigeningen van voorafgaande gerealiseerde gebeurtenissen als zodanig ('fysische prehendensies'), maar ook uit toe-eigeningen van daarvan afgeleide bepalingmogelijkheden ('conceptuele prehendensies').

Een gebeurtenis, zo zagen we, is niet een los iets, maar is als gebeurtenis innerlijk verbonden met de eraan voorafgaande gebeurtenissen, en voegt zichzelf bij de vele opneembare elementen voor de gebeurtenissen die erop volgen. Whitehead: "Het vele wordt één, en wordt met één vermeerderd" (PR 21). Dit doorgaande karakter van de werkelijkheid duidt Whitehead aan met de term 'creativity'. Creativiteit als zodanig is ongericht. Een veelheid kan immers op vele manieren tot een eenheid samengroeien. Denk maar aan een zak mozaïeksteentjes. Zeggen dat er een drang is dat die steentjes tot één mozaïek worden ('creativity') is één ding, maar welk concrete mozaïek dan? Er zijn vele concrete mozaïeken mogelijk. Of, om niet een ding-voorbeeld maar een gebeurtenis-voorbeeld te geven: in een oorlog de overwinning behalen kan met de gegeven

voorgeschiedenis en de gegeven man- schappen op vele manieren. De ene wel- licht bevredigender dan de andere. Of neem het componeren van een muziek- stuk als voorbeeld: met de gegevenheid van noten en toonsoorten en de eventue- el voorafgaande keuze van muziekstijl, zijn er nog altijd zéér veel, zo niet on- eindig veel, mogelijkheden om uit deze ingrediënten een muziekstuk te creëren. Anders gezegd, ieder gebeuren heeft niet alleen 'materiaal' nodig en 'creativiteit', maar ook een *concretiserings- of limite- ringsprincipe*. En onder *díe* benaming voert Whitehead 'God' in in zijn filoso- fie (SMW 174, 178).

We zullen nu stilstaan bij Whitehead's meerlagig Godsconcept, en daarbij steeds aan de orde te stellen wat de rol en bete- kenis daarvan is binnen zijn metafysica.

## EERSTE KANT VAN HET GODSBEELD: GODS PRIMORDIALE NATUUR

Iedere wordende gebeurtenis (die zich dus moet organiseren uit de veelheid van de ge- geven voorafgaande gebeurtenissen -de veelheid van 'mozaieksteentjes'-) organi- seert zich op grond van een (vaag) aan- voelen welke synthesesmogelijkheid, ge- geven dat concrete aanbod van 'steentjes', het meest ervaringsintensieve resultaat op zal leveren. Zoals een componist met de voorgegeven beslissingen van toonsoort en muziekstijl en in aansluiting op de voor- afgaande muzikale lijn 'aanvoelt' of 'voor- voelt' welke muziekfrase nu het mooist is. Er is zo bij ieder specifiek gebeuren een 'aanvoelen', een 'verlangen naar' wat bij deze gegeven materialen of voorgegeven- heden de mooiste synthesesmogelijkheid is. Er is 'iets' waar een gebeuren dit 'aan- voelen' of 'verlangen' aan ontleent. Dat 'iets' noemt Whitehead 'God'. Wij zullen nu een en ander nader bezien.

Maar allereerst dit: Ik spreek hier en verder onbekommerd over 'God'. Niet dat ik of dat Whitehead weet hoe het met God zit - dat weet niemand -, maar om- dat we hier een denkmodel verder ont- wikkelen waarin van een 'God' sprake is. Over die God-als-element-in-een-hy- pothetisch-denkmodel (cf. PR 343, AI 222) heb ik het hier (waarbij de hoop na- tuurlijk is dat dat model ons iets verhel- dert over onze ervaringen alledaags en meer bijzonder<sup>2</sup>. Waar het enkel gaat over

Gods primordiale natuur zal de God die ter sprake komt overigens een beetje een gemankeerde god blijken te zijn ('deficient in actuality' - PR 34), een die onveran- derlijk en zonder weet te hebben van de wereld, maar wel afhankelijk van ieders positie, als een magnetische pool onze kompasnaald richt. Waar het straks gaat over Gods consequente natuur, komen ook zaken als temporaliteit, kennis en af- fectie in het vizier.

In *Process and Reality* wordt 'God' door Whitehead opgevat als een actuele entiteit, een werkelijk zijnde, weliswaar een zeer speciale actuele entiteit, maar desondanks een actuele entiteit zoals in Whiteheads metafysica geconceptuali- seerd: "'Actuele entiteiten' ... zijn de uit- eindelijke werkelijke dingen waaruit de wereld is gemaakt. Het is niet mogelijk achter de actuele entiteiten iets meer wer- kelijks te vinden. Ze verschillen onderling: God is een actuele entiteit, en zo ook het meest triviale vleugje ervaring ergens ver- weg in de lege ruimte. Maar, al zijn er gra- daties qua importantie, en verschillen qua functie, toch zijn alle werkelijke zijnden in de principes die werkelijkheid tot uit- drukking brengt, van hetzelfde niveau. De uiteindelijke feiten zijn, zonder uit- zondering, actuele entiteiten; en deze ac- tuele entiteiten zijn ervaringsdruppels, complex en van elkaar afhankelijk" (PR 18).

In Whiteheads metafysica is dus sprake van maar één niveau van werkelijk zijn. God is metafysisch gezien niet van een ander werkelijkheidsniveau dan de andere actuele entiteiten, dus moeten, wil zijn metafysica consistent zijn, de ge- wone metafysische principes op God van toepassing zijn (PR 343). Dit impliceert echter *niet*, dat de werkzaamheid van de actuele entiteit 'God' daarom gelijk moet zijn aan die van de andere actuele enti- teiten, vandaar het 'verschillen qua func- tie' in het boven gegeven citaat (PR 18). (Een eenvoudig voorbeeld uit de fysica kan verduidelijken hoe 'voldoen aan dezelf- de principes' en toch 'anders zijn qua werkzaamheid' samen kunnen gaan. Bin- nen en buiten een batterij gelden dezelf- de fysische wetten, maar buiten de batterij loopt de stroom volgens conventionele weergave van de pluspool naar de min- pool, binnen de batterij echter van de minpool naar de pluspool. Maar hoe an- ders het verloop binnen en buiten de bat- terij ook is, beide gevallen worden be- schreven met dezelfde natuurkundige principes.)

### Redenen

Pakken we nu de vraag op wat Whitehead noopt, gegeven zijn specifieke visie op de werkelijkheid, tot spreken over een spe- ciale actuele entiteit die hij als 'God' aan- duidt.

We zagen boven reeds een eerste ui- terst belangrijke reden, namelijk dat een aanbod van mogelijkheden met daarbij creativiteit als principe van realiserings- drang wel een noodzakelijke, maar nog geen voldoende voorwaarde is voor cre- atieve voortgang. Er moet een principe zijn dat het enorme aanbod van mogelijkhe- den voor een concrete situatie begrenst. Dit limitatie- of concretiseringsprincipe duidt Whitehead in *Science and the Mo- dern World* aan als God (SMW 174, 177- 178). In *Process and Reality* werkt Whi- tehead deze visie verder uit. Hij be- schouwt dan God als die actuele entiteit die aan de gebeurtenissen/organismen richting geeft door ze de bij hun feitelij- ke gegevenheden (de 'steentjes') passen- de mooiste synthesesmogelijkheid als '*doel*' te doen voelen, dus als attractieve mo- gelijkheid. God 'lokt' zegt Whitehead. God is zo voortdurend de 'richtinggever' die (als Logos of Eros van de wereld<sup>3</sup> al- le wereldlijke gebeurtenissen oriënteert en daarmee ieder gebeuren 'doet zijn'.

Bovendien is er de ervaring van nieuwheid, van originaliteit. Whitehead stemt in met Hume's opvatting dat con- ceptuele ervaring alleen kan voorkomen als afgeleid van fysische ervaring, dus als afgeleid van ervaring van gerealiseerde fei- ten (PR 86-87, 247, 250). Maar als 'pre- hensies' of 'gevoelens' alleen elementen van feitelijke actuele entiteiten tot inhoud kunnen hebben, dan zou dat betekenen dat er geen andere mogelijkheden zijn dan (hooguit nieuwe combinaties van) de reeds gerealiseerde. Dat is niet wat Whitehead wil omdat dat niet strookt met de ervaring. Willen er echter ook *nieuwe* mogelijkheden gevoeld kunnen worden, dan moeten die dus wel ergens gereali- seerd zijn, doch niet in de feitelijke we- relld (dan zouden ze immers niet als 'nieuw' gelden). Vandaar dat Whitehead zegt: wil gedacht kunnen worden dat er ook nieuwe mogelijkheden zijn ('nieuw' ten opzichte van de feitelijke temporele wereld), dan moeten die mogelijkheden wel reeds gerealiseerd zijn, doch in een niet-temporele actuele entiteit. Deze en- titeit duidt hij aan als 'God' (PR 31-32), en deze wijze van gerealiseerd zijn als 'conceptual realization' (PR 349). Zonder God zou er dus geen originaliteit denkbaar



zijn binnen Whiteheads visie: "Apart from God, there could be no relevant novelty" (PR 164; cf. PR 31, 40).

Tenslotte een derde seculiere reden: de ervaring van orde. Een creatief voortgaand proces waarin voortdurend het vele één wordt, maar waarmee dus tevens die veelheid met één vermeerderd wordt (PR 21), heeft op zich nog geen verklarende kracht waarom niet chaos of louter veelheid het resultaat is. Als daar bovendien de overtuiging bij betrokken wordt dat er ook voortdurend nieuwe mogelijkheden in het spel zijn, dan geldt dat eens te meer. Niet zozeer de aanwezige wanorde behoeft verklaring, als wel de orde voorzover aanwezig. Er is pas een verklaring te geven voor die orde, als de net genoemde doelgevingen of limitaties een onderlinge samenhang vertonen, als ze voortkomen vanuit een bepaalde ordening van de mogelijkheden. God die alle mogelijkheden aanbiedt en vanuit zijn waardeperspectief limiteert, doet dat zodanig dat hij daarmee bron van orde is (naast bron van nieuwigheid).

Terzijde zij hier opgemerkt, dat orde bij Whitehead geen statisch begrip is. Orde en verandering of originaliteit worden veelal als aan elkaar tegengesteld gezien, maar dat is bij Whitehead niet het geval. Iedere orde verstart na verloop van tijd en behoeft dan verandering. En omgekeerd; veranderingen die 'zomaar' gebeuren lopen uit op chaos, als er geen ordenend principe aan ten grondslag ligt. Orde en nieuwigheid hebben elkaar dus nodig volgens Whitehead. En God is voor hem die factor in het universum, die, dankzij zijn verschaffen van een begindoel, daar de mogelijkheid toe vormt: "Originaliteit in de temporele wereld is geconditioneerd,

zij het niet gedetermineerd, door een initieel subjectief doel geleverd door de grond van alle orde en van alle originaliteit [=Gods primordiale natuur]" (PR 108); "Zonder de tussenkomst van God, kon er niets nieuws zijn in de wereld, en kon er geen orde zijn in de wereld" (PR 247).

De hier beschreven functies van God, worden — omdat er in zijn systeem ook nog andere aspecten van God ter sprake komen zoals we dadelijk zullen zien — door Whitehead aangeduid als de werkzaamheid van 'God als primordiaal feit' of van 'Gods primordiale natuur'.

#### Werkzaamheid

Hoe denkt Whitehead zich deze werkzaamheid? Wel, binnen Whitehead's visie geeft de 'primordiale natuur van God' (de oer-kant van God) zoals gezegd aan de elementaire gebeurtenissen richting door ze de bij hun feitelijke gegevens (de 'steentjes') passende mooiste synthesemogelijkheid als 'begindoel' te doen voelen. Het situatiespecifiek zijn van dit doel betekent, dat in ieder ander geval een gebeurtenis aan Gods primordiale natuur in principe een ander begindoel ontleent.

Het is van cruciaal belang de betekenis van dit 'doel' bij Whitehead goed te begrijpen. Er is niet eerst een gebeurtenis die vervolgens eventueel tegen haar zin een doel of richting opgelegd krijgt. Nee, zonder richting is er helemaal geen gebeurtenis. Bovendien: 'richting' of 'doel' impliceert bij Whitehead geen bewustzijn, maar staat voor een interne, meestal onbewuste gerichtheid op de voor dat gebeuren beste mogelijkheid — dat is die samengroei-mogelijkheid die de grootste ervaringsintensiteit oplevert (PR 27). Enige toelichting: Iedere 'werkelijke gebeurtenis' ziet Whitehead als het tot eenheid brengen van de vele invloeden die vanuit het (directe) verleden gegeven en opgenomen zijn. Lang niet al die invloeden zijn zomaar te harmoniëren. De samengroeiing (door Whitehead ook als 'contrast' aangeduid) kan dan ook op vele wijzen gestalte krijgen. Bijvoorbeeld op een gemakkelijke triviale manier waarbij veel van de prehensies nagenoeg genegeerd worden. Maar ook op een moeilijker manier waarbij een grotere contrastrijkdom in de samengroeiing wordt gerealiseerd: moeilijk te verenigen invloeden worden toch bijvoorbeeld via subcontrasten tot eenheid gebracht, wat een grotere ervaringsintensiteit tot gevolg heeft. De 'beste' mogelijkheid is die mogelijkheid die volgens deze aan de

esthetica ontleende inzichten de grootste ervaringsintensiteit oplevert (PR 111-114).

In Whiteheads concept krijgt een nieuw gebeuren dus de drang naar deze 'beste mogelijkheid' via God, preciezer: via Gods primordiale ordening van alle pure mogelijkheden (dat zijn die 'eeuwige objecten') naar relatieve relevantie (PR 344). Wat Whitehead bedoelt met een ordening van mogelijkheden naar relatieve relevantie, is als volgt versimpeld aan te geven: als in een situatie mogelijkheden B, K, P, Q en S zich aanbieden als opneembaar, dan kan — gegeven deze specifieke combinatie — B het beste zus gewaardeerd worden, K het beste zo, etc., teneinde een maximum effect te bereiken qua esthetische intensiteit van de synthese; terwijl in relatie tot een ander mogelijk aanbod van mogelijkheden de waardering voor die B en K etc. een andere zal zijn. Zo hebben alle mogelijkheden hun specifieke waardering in relatie tot iedere mogelijke aanbodcombinatie. Wanneer een bepaalde mogelijke uitgangssituatie feitelijk het geval is, dan zal in dat geval de via God eraan gekoppelde 'beste synthesemogelijkheid' gevoeld worden als het genoemde begindoel\*. En iedere andere uitgangssituatie levert in principe (via God) een andere beste synthesemogelijkheid op. Door naar die beste mogelijkheid te doen verlangen geeft God richting aan de verschillende wereldlijke processen. Ieder gebeuren krijgt zo een drang naar wat voor dat gebeuren 'het beste' is (en dat sluit mogelijk conflict tussen die doeleinden onderling eerder in dan uit). Het doel dat God zo verleent, geeft dus aan wát het beste te maken is uit de gegevens ('oorzaken') waar de nieuwe gebeurtenis zich uit vormt; het is 'an urge towards the future based upon an appetite in the present' (PR 32). Belangrijk is hierbij dat Whitehead uitdrukkelijk thematiseert dat dit doel of verlangen ook een nieuw element, een reversie met betrekking tot het voorhandene kan impliceren. Zo is het enige concrete voorbeeld dat hij geeft van Gods primordiale verlokking: dorst als integratie van een ervaring van uitdroging met het verlangen die te lessen (PR 32).

We zeiden: pas door het hebben van een doel of richting is er van een gebeurtenis sprake. Belangrijk daarbij is echter, dat ook dat doel het gebeuren niet vast legt. Pas door het gebeuren in kwestie - doordat het gebeurt! - wordt het doel (met meer of minder verandering) van een mogelijkheid wèrkelijkheid. Het is dus aan de worden-

de gebeurtenis zélf om die via God als meest attractief gevoelde mogelijkheid tot werkelijkheid te maken - of niet. Dus als de werkzaamheid van Gods primordiale natuur in de wereld dit doelgeven is, dan zit daaraan vastgeklonken dat God zo weliswaar het verlangen naar iets in de wereld bewerkstelligt, maar dat de realisering van dat verlangde afhangt van de wereldlijke gebeurtenis zelf. Om Whitehead nog eens zelf te horen: "In this sense God is the principle of concretion; namely, he is that actual entity from which each temporal concrescence receives that initial aim from which its self-causation starts" (PR 244).

Er is zo in ieder gebeuren een drieslag van oorzakelijke factoren: *het verleden* (denk aan: de verzameling aangeboden 'steentjes', de toonsoort, de voorgeschiedenis, de voedselvoorraden of manschappen die ter beschikking staan) dat conditioneert wat mogelijk is; *Gods primordiale natuur* die limiteert wat - gegeven dit concrete feitelijke verleden - wenselijk is, en dat doet begeren en daarmee het nieuwe gebeuren als gebeuren in gang zet; en *dat nieuwe gebeuren zelf* dat zich uit die gegevenheden en meer of minder overeenkomstig het aan die primordiale natuur ontleende doel tot concrete werkelijkheid maakt.

### Spelprogramma

Vraagje van iemand die zich wat ongemakkelijk begint te voelen: moet die God dan ál die zich concreet voordoende uitgangssituaties vóóraf als zodanig kennen? en láten die zich vooraf kennen? liggen die dan vast? Nee, net zomin als een computerspel (bijvoorbeeld een schaakspel of een voetbalspel) vóóraf iedere spelsituatie moet kennen. Door de keuzes van de speler ontstaat een specifieke spelsituatie, waar het computerspel als zodanig volstrekt geen voorkennis van had, maar waar het wel een adequate reactie op heeft als 'beste vervolg'. Het spel is een mogelijkhedenstructuur: voor iedere mogelijke situatie als input komt het spel met een 'beste vervolg'-mogelijkheid, zoals -abstracter gezegd- een wiskundige formule F voor alle mogelijke waarden van de inputvariable x waarden aangeeft van de outputvariabele y. Belangrijk om op te merken is, dat ondanks de onveranderlijkheid van het spelprogramma iedere andere situatie een ander vervolg oplevert en het spel dus volstrekt niet vastligt, en dat het spelprogramma geen voorkennis heeft van het feitelijk spelverloop.

Gods primordiale 'natuur', die oer-

kant van God die aan de wereldlijke gebeurtenissen hun richting geeft, is hier dus vergeleken met het onveranderlijke bestand van een computerspel, dat de uitkomst niet voorziet en niet vastlegt, maar zonder hetwelk er helemaal geen spel, [in het geval van God:] helemaal geen wereld zou zijn!

De drie bovengenoemde oorzakelijke factoren kunnen we *mutatis mutandis* in de taal van het wiskunde-beeld als volgt verbeelden: bij elke mogelijke uitgangssituatie (x) volgt uit Gods ordening (het onveranderlijke functievoorschrift F) welke combinatiemogelijkheid het beste is (y). Deze y is het begindoel dat de wordende gebeurtenis constitueert. Ten aanzien van het resultaat van die gebeurtenis is vervolgens de gebeurtenis zelf met haar vrijheid partij: zij realiseert die aantrekkelijke mogelijkheid, min of meer. Het bovengenoemde '*mutatis mutandis*' houdt hierbij onder meer in dat kwantitatieve verbanden getransformeerd gedacht moeten worden in esthetische verbanden.

## TWEDE KANT VAN HET GODSBEELD: GODS CONSEQUENTE NATUUR

Naast deze onveranderlijke kant van God die mogelijkheidsvoorwaarde is voor alle wording (zoals een onbeweeglijke als mogelijkheidsvoorwaarde is voor de beweging van een wiel) noemt Whitehead ook een heel andere kant van God: er is namelijk volgens zijn gebeurtenis-visie ook een invloed van de wereld óp God. Deze mede door de wereld beïnvloede kant van God noemt hij '*Gods consequente natuur*'. Voor Whitehead is dus met Gods primordiale natuur en met de invloed daarvan op de wereld het verhaal van God en wereld niet uit. Waarom niet?

### Redenen

Deels zou je kunnen zeggen, dat Whitehead vindt dat er meer over God gezegd moet worden vanuit een zekere systeemdwang (een beproefd heuristisch procedé): als hét kenmerk van werkelijkheid gerelateerdheid is, zou dat dan niet zeker ook voor God moeten gelden als 'chief exemplification' van alle metafysische principes (PR 343)? Voor Whitehead betekent 'gerelateerdheid', dat de relaties

tot andere actuele entiteiten meebepalend zijn voor de essentie van de actuele entiteit in kwestie (PR 58-59) (al laat dit onverlet dat iedere actuele entiteit in een bepaald opzicht ook *causa sui* is - PR 88). Maar tot nu toe is in het verhaal over God en wereld van die afhankelijkheid van God van andere actuele entiteiten absoluut geen sprake geweest. Wil de grondintuïtie van gerelateerdheid van de werkelijkheid ook gelden voor Gods werkelijkheid (en Whiteheads poging is het God als werkelijkheid bij uitstek te denken), dan moet er dus ook een invloed van de wereld op God zijn. Vandaar Whiteheads visie: God heeft (niet zoals de wereldlijke entiteiten in eerste instantie, maar wel in tweede instantie) prehensies van de feitelijke wereld, die God integreert met zijn primordiale ordening van mogelijkheden. Door de wereldlijke gebeurtenissen op subjectieve wijze, dus in overeenstemming met zijn eigen doel, in zich op te nemen vervult God Gods eigen zijn (PR 105). Gods primordiale natuur completeert zich met deze fysische prehensies tot Gods consequente natuur, dat is: God in zijn concrete volheid. Pas zo is ook God geconceptualiseerd als volledig werkelijk.

Bovendien is het hebben van prehensies van feitelijke gebeurtenissen, geredeneerd vanuit Whiteheads metafysisch systeem, een *conditio sine qua non* om bewustzijn te kunnen denken. Dus enkel door ook God zulke 'fysische' prehensies toe te kennen, krijgt denken over goddelijk bewustzijn een systematische inbedding (PR 343), en kan God ook als 'bewógen beweger' gedacht worden.

Bezien we de betekenis van dit concept van Gods consequente natuur binnen Whiteheads filosofie.

### Ook religieuze betekenis

Het is dus Whiteheads zienswijze dat God niet alleen aan de wereld vooraf gaat (dat is Gods primordiale of oer-kant), maar ook volgt op de wereld (Gods consequente of volg-kant). Deze volg-kant van God staat daarmee voor de invloed van de wereld op God. Dat betekent niet dat de wereld invloed heeft op Gods eigen doel (want dat is primordiaal), maar wel dat de wereld invloed heeft op de kennis van God omtrent de wereld, en op Gods vreugde en lijden met betrekking tot de wereld, en zo op wie God concreet is: God verandert zich aan de wereld<sup>3</sup>.

God ziet ('prehendeert') de concrete wereld, en als die wereld verandert, komt

dat 'erbij' in Gods weethebben van de wereld. Daar wordt heel de voortgaande geschiedenis altijddurend verzameld<sup>6</sup>. God als een steeds meer omvattende concrete compositie is - in tegenstelling tot Gods abstracte primordiale natuur - volstrekt niet onveranderlijk of atemporeel, maar een altijd groeiende eenheid (PR 346, AI 295-296).

De wereld wordt zo bewaard in God. Let wel, niet zomaar domweg bewaard, maar door God gezien als wat ze kán zijn, dat wil zeggen: getransformeerd naar Gods wijsheid (PR 347). God ziet wat de wereld is in het perspectief van wat ze kan zijn, een spanning en tevens ontsluiting van een ideaal die door Whitehead als tragiek wordt aangeduid (AI 286). Whiteheads beroemde uitspraak "God is de grote metgezel - de mede-lijdende die begrijpt" (PR 351) duidt hierop.

Het consequente aspect van God, dat de wereld door God gezien en bewaard wordt, maakt het Whitehead nu ook mogelijk om expliciet religieuze ervaringen in zijn systeem een plaats te geven, ervaringen getekend door de ambiguïteit van vergankelijkheid en permanentie. Religieuze ervaringen hebben volgens Whitehead primair van doen met de paradox dat we verlangen naar nieuwheid en tegelijk bang zijn het vertrouwde en geliefde verleden kwijt te raken; en met de intuïtie dát er een orde is waarin nieuwheid niet per se verlies betekent, en behoud niet per se verstarring (PR 340, 347). Deze intuïtie van nieuwheid zonder verlies of behoud zonder verstarring laat zich binnen Whiteheads systeem denken met behulp van het concept van Gods consequente natuur: God neemt de temporele entiteiten op in zijn altijddurendheid zonder dat ze mettertijd vervagen (zoals dat in wereldlijke voortgang wel het geval is) (PR 340-351). Het verschil tussen de 'temporal flux' van de wereldlijke gebeurtenissen en deze altijddurendheid van God consequente natuur is wellicht te verhelderen met de volgende beelden. Denken we een voorbij stromend beekje en een bergmeer waar water instroomt maar dat geen verdere afvoer heeft. Langs de beek stroomt steeds water voorbij. Het komt en verdwijnt. Dat is de temporele 'flux'. In het meer echter verdwijnt het ingestroomde water niet meer. Daar wordt het altijddurend verzameld. Dat is de 'altijddurendheid'. Dat meer is echter niet onveranderlijk of statisch. Integendeel, het groeit. Zo ook spreekt Whitehead over de 'groei' van God (PR 346). Alle ge-

beurtenissen uit het verleden zijn zo opgenomen in Gods 'nu', en daarmee 'ever-present' (PR 350). Ze zijn daarbij niet in God als een perspectivisch herinnerd verleden, maar als 'present'.

Gods consequente natuur is zo enerzijds de vervolmaking van Gods primordiale natuur (God is niet alleen abstract en onveranderlijk, maar wezenlijk verbonden met de rest van de werkelijkheid waardoor er een temporeel aspect komt in God, nl. 'groei'), en anderzijds de tot eenheid en altijddurendheid getransformeerde wereld (waardoor die niet enkel 'komt en verdwijnt', maar deelt in Gods permanentie).

*Reciproke invloed: liefde, identiteit, zelfvergetelheid, samenhang*

Belangrijk is nu voor de betekenis van Whiteheads Godsconcept, dat er óók van God in zijn consequente volheid weer een invloed uitgaat op de rest van de wereld (een invloed die van de kant van een wereldlijke entiteit dus een 'prehenderen' is). Het principe van universele relatedheid, zo betoogt Whitehead op de voorlaatste pagina van *Process and Reality*, stopt niet bij de invloed van de wereld op God (Gods consequente natuur), maar zet zich door in een reciproke invloed van God als deze concrete volheid op de wereld. God als altijd groeiende concrete actualiteit heeft zo, evenals iedere concreet geworden actuele entiteit, invloed op de voortgang van de rest van de wereld. In Whiteheads eigen woorden: "What is done in the world is transformed into a reality in heaven, and the reality in heaven passes back into the world. By reason of this reciprocal relation, the love in the world passes into the love in heaven, and floods back again into the world" (PR 351).

Ook hier weer is de uitbreiding die hij beargumenteert vanuit een systeemoverweging, er een die hem in staat stelt een belangrijk religieus inzicht te plaatsen.

Anders dan Gods primordiale natuur die een bepaalde ordening is van mogelijkheden ten opzichte van elkaar, is Gods consequente natuur de daarop voortbordurende compositie en 'bewaring' van gerealiseerde feitelijke gebeurtenissen. Deze gebeurtenissen van de voorbije wereld zijn in God opgenomen en door God gezien als wat ze kunnen zijn. Zo blijft in God alles bewaard wat gered kan worden, op een overeenkomstig Gods wijsheid getransformeerde wijze. Gods consequente (in de zin van: totale) natuur is, om

bij het eerder gebruikte beeld te blijven, als het ware het door God gerealiseerde mooiste mogelijke mozaïek van alle gegevens. En prehensie van God beslaat al naargelang de aard van de 'waarnemer' een groter of kleiner stukje van dat 'mozaïek'. Zo is het denkbaar dat een mens door Gods consequente natuur te prehenderen, zijn of haar eigen voorgeschiedenis ziet, tot eenheid gebracht en naar Gods wijsheid getransformeerd. Dit impliceert een aantal dingen. Allereerst dat dit de beleving van de eigen persoonlijke identiteit versterkt (PR 107). Maar ook, dat prehenderen van Gods consequente natuur lijkt op het kijken in een spiegel, maar dan een spiegel waarin iemand zichzelf op z'n minst terugziet (RM 148), en daardoor verlost wordt ook feitelijk zo mooi te worden als hij of zij zichzelf daar ziet. Dit zou benoemd kunnen worden als God als bron van het geweten, al noemt Whitehead dat beeld niet expliciet. Hij spreekt in *Process and Reality* van 'innerlijke rechter' (die de gedaante kan hebben van onheils- en van heilsfiguur), en hij benadrukt daarbij het liefde-aspect: het is als het ware een jezelf terugzien door de ogen van iemand die van je houdt (cf. PR 351).

Maar er is meer: In Whiteheads zienswijze heeft de ervaring van God in zijn concrete volheid, van God als 'Groot Feit', een ervaring die ons soms overkomt, ook een sterk bovenpersoonlijk aspect. Hij spreekt van een 'metafysische' ervaring van de onvergankelijkheid en eenheid van alles (AI 285, 286), een ervaring dat de gerealiseerde gebeurtenissen van blijvende betekenis zijn (PR 351). Het gaat hier overigens over dermate complexe ervaringen dat alleen hogere organismen daar zeg maar een antenne voor kunnen hebben. Deze ervaring, 'vrede'-ervaring noemt Whitehead die, verruimt onze aandacht en wekt soms een verlangen naar een zekere zelfvergetelheid (AI 295-296).

## TWEELEDIGE INVLOED<sup>7</sup>

Zo is er een dubbele invloed van God, in klassieke termen: God als onbewogen beweging, en -alleen ten aanzien soms van complexe organismen- God als bewogen beweging. En dat laatste onder meer maakt deze filosofie zo nieuw ten opzichte van klassieker denkwijzen.

De eerste invloed, de invloed van

Gods primordiale natuur, geldt ten aanzien van álles: ze doet de bij de gegeven situatie mooiste synthesesmogelijkheid voelen, wekt zo de drang om die te verwelijken en constitueert daarmee het gebeuren in kwestie. Ten aanzien van wat wij 'dode of onbewuste natuur' noemen, is alleen deze invloed van God in het spel, en zonder God zou dit hele 'spel' er niet zijn.

Ten aanzien van hogere organismen (mensen soms) speelt deze invloed evengoed, maar is die andere invloed van God, de invloed van God in zijn concrete volheid daarbij komend. Is de eerste invloed op het beste voor de gebeurtenis zélf ('egocentrisch') gericht, de tweede - die vanwege de complexiteit ervan alleen door hogere organismen opgevangen kan worden - is anders van aard: het kan gevoeld worden als liefde, als samenhang, als instandblijven van betekenis, als appèl de zelfzuchtigheid te overstijgen. Als zodanig kan ze dan enigszins in spanning staan met de op het zélf gericht initieel doel dat aan Gods primordiale natuur ontleend wordt! De ambiguïteit die ons menselijk bestaan, ons willen en handelen tekent, wordt hier tot in de metafysica serieus genomen.

## BESLUIT

Tot slot enkel nog dit:

Eenzijds is er — overeenkomstig Whiteheads visie — 'meer God dan we denken'<sup>8</sup>. God is niet alleen een God of een idee van mensen, maar ook de Logos en Eros van en in de natuur. En God is niet enkel werkzaam op een niveau *achter* of *onder* dat van de wereld, maar is werkzaam *in* ieder gebeuren van de wereld. Zijn 'interventie' is niet een her en der er tussenen komen, maar een *overal* er tussenen zijn, in iedere regendruppel, in ieder stuk roestend ijzer. Zo maakt hij het bestaan van de wereld mogelijk en haar karakter mee uit.

Een en ander betekent dat ook de 'immanente natuurwetmatigheid' en ons menselijke 'eigen willen' pas intelligibel zijn met een referentie naar God. God komt daarbij echter niet voor als apart object in onze ervaring van de wereld, maar is immanent in de ervaringsact zelf, en in het zo gecreëerde verlangen. Als besef van mogelijke ordening, van waarde, van belang, van niet-vergankelijkheid, van totaliteit, van begripvol gekend wor-

den ... zo komt God dus voor in de ervaring, maar nu niet 'ervaring' als positivistische gewaarwording, maar als drang, besef, intuïtie, appèl, betekenisverneming.

Anderzijds is er ook — eveneens overeenkomstig Whiteheads visie — 'minder God dan we denken'. Want de God die we zo tegenkomen in het karakter van de wereld en als immanent karakter van ons ervaren en verlangen, is grotendeels veel onpersoonlijker werkzaam dan veelal in de christelijke filosofische en theologische traditie wordt gedacht, en is ook door het feit dat God altijd een van de drie oorzakelijke factoren is (naast 'verleden wereld' en 'het subject zelf') nooit direct te herkennen in het gebeuren van de wereld.

Whitehead heeft geprobeerd - al is dat hier lang niet allemaal belicht - een visie te ontwikkelen op de creatieve voortgang van de werkelijkheid waarin recht gedaan wordt aan zulke uiteenlopende ervaringen als schoonheid, kwaad, trivialiteit, eenzaamheid, verbondenheid, vrijheid, contingentie, wetmatigheid, permanentie, verandering, ambiguïteit, pluraliteit, conflict, lijden, verlangen. De God die in dit denkmodel voor dit alles de *conditio sine qua non* is 'toont' zich niet direct maar verhuld: in de gedaante van het seculiere verlangen (naar het lessen van dorst bijvoorbeeld) of in de gedaante van herinnering, van je gekend weten, van appèl, van een intuïtie van samenhang en blijvende betekenis, van 'be-waarde wereld'.

Palmyre Oomen

## NOTEN

1. Victor Lowe, 'The Development of Whitehead's Philosophy', in: P.A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of Alfred North Whitehead*, New York: Tudor, 1951, 15-124, esp.90. (1e ed. 1941).
2. Voor wie geïnteresseerd is in wat dat model waard is in confrontatie met onze ervaringen van wereldlijke zelfstandigheid, natuurlijke wetmatigheid, menselijke vrijheid, de afwezigheid van God in onze beleving en de kapotmakende ervaringen van onrecht en leed, verwijs ik naar mijn proefschrift waarin ik dat uitvoerig aan de orde stel (P.M.F. Oomen, *Doet God ertoe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een theologie van Gods handelen*, Kampen: Kok, 1998).
3. Dit concept van Whitehead vertoont enige gelijkenis met de idee van de immanente Logos zoals onder andere de Stoa die zag. Met dit verschil echter dat bij de Stoa die god-

delijke immanente Logos een volstrekt determinerend beginsel was. Zo niet bij Whitehead echter, want God determineert volgens hem niet de gang van de geschiedenis, maar verlost door een verlangen te geven. Het concept heeft ook gelijkenis met Plato's 'demiurg' die ook beïnvloedt door te overreden. Maar die demiurg is bij Plato extern ten opzichte van de wereld, terwijl Whitehead God veel sterker als een immanente oriëntering beschouwt.

4. Het is als het verschil tussen een algemene functie (bv.  $y=x^2$ ) en de concrete koppeling van  $y=16$  aan  $x=4$ : een concrete uitgangssituatie  $x$  geeft een concrete  $y$ ; in het algoritme zijn de  $x$  en de  $y$  als mogelijkheden ('variabelen') gekoppeld.
5. Cf. Piet Schoonenberg, 'Gott ändert sich am andern', *Theologisch-praktische Quartalschrift* 133(1985)4, 323-332.
6. Dat God in Whiteheads filosofie anders dan de wereldlijke gebeurtenissen altijddurend is, hangt samen met de 'omgedraaide procesrichting' van God ten opzichte van wereldlijke gebeurtenissen in die filosofie (Oomen a.w., 307-314, 316-334).
7. Voor de fijnproever: het invloed-aspect van God op de wereld noemt Whitehead ook een enkele keer Gods 'superjectieve natuur' (PR 88), een term die ik hier verder vermeden heb. Deze superjectieve natuur omvat dus zowel de invloed van Gods primordiale natuur, als de invloed van Gods consequente natuur.
8. *Er is meer God dan we denken* is de titel van een essaybundel van Frans Maas (Averbo-de/Kampen: Altiora/Kok, 1989).

## VERWIJZINGEN NAAR LITERATUUR VAN WHITEHEAD

- AI *Adventures of Ideas*, New York: Free Press, 1967 (1e ed. 1933).
- PR *Proces and Reality: An Essay in Cosmology*, New York: Free Press, (Corrected edition, ed. by D.R. Griffin & D.W. Sherburne), 1978 (1e ed. 1929).
- RM *Religion in the Making*, New York: Meridian, 1960 (1e ed. 1926).
- SMW *Science and the Modern World*, New York: Free Press, 1967 (1e ed. 1925).

---

Dr. Palmyre Oomen (1948) is bioloog, theoloog en filosoof en gepromoveerd op Whiteheads filosofie. Ze is hoofd van de sectie 'Theologie en Exacte Wetenschappen' van het Heyendaal Instituut Nijmegen (KUN).

---